

بررسی تفسیرهای تک نگاری کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

بخش دوم

سید محمد حسین موسوی مبلّغ

تفسیر سوره ها

در نخستین بخش این گزارش، کتابهایی که به تفسیر آیات پرداخته بود، معرفی گردید و اینک در ادامه، تفسیرهای تک نگاری که به تفسیر یک سوره پرداخته و به چاپ رسیده است، معرفی می شود.

۱. آدابی از قرآن

۲۹۷/۱۷۲۸

آ ۵۴۷ د

فارسی

سلسله درسهایی از عالم مجاهد و عارف متقی، شهید، سید عبدالحسین دستغیب شیرازی است که در تفسیر و تبیین معارف سوره مبارکه (حجرات) به زبان فارسی، ایراد گردیده و با مقدمه و تصحیح سید محمد هاشم دستغیب، چاپ و منتشر شده است.

مفسر نخست یک آیه از سوره (حجرات) را یاد می کند. آن گاه به شرح و تفسیر آن می پردازد. در تفسیر آیات، به مباحث ادبی، لغوی و اقوال مفسران، نمی پردازد، بلکه آیات را با دیگر آیات قرآنی و روایات معصوم و قصص و حکایات، تفسیر می کند. از منبع و سند و نیز درستی و ناد رستی روایات یاد نمی کند و در بعضی موارد، حکایت‌های شگفت از عرفا و غیر عرفا نقل می کند.

در مواردی هم از مسیر اصلی سخن دور شده و به مطالب فرعی پرداخته است.

۲. آشنایی با قرآن

۲۹۷/۱۸

آ ۶۳۴ م

فارسی

این کتاب، خلاصه سلسله درسها و بیانات استاد شهید مرتضی مطهری است در تفسیر سوره های (فاتحه) و (بقره) به زبان فارسی. تاریخ ایراد این سلسله درسها، معلوم نیست، مکان برگزاری آن تهران است. در این کتاب، سوره مبارکه (فاتحه) و بخشی از سوره مبارکه (بقره) تا آیه ۲۳ تف سیر شده است.

این کتاب در تاریخ ۱۳۵۹ نخستین بار در قم توسط انتشارات صدرا، در یک جلد، در قطع رقعی منتشر شده است و تفسیر سوره حمد تا صفحه ۵۳ و تفسیر سوره بقره تا آخر کتاب (ص ۱۸۳) را دربردارد.

سبک تفسیری: تفسیر، به زبان ساده ولی ژرف است و مطالب مهمی را دربردارد:

۱. نخست تمام سوره را با ترجمه فارسی آن یاد کرده است. آن گاه به تفصیل، به بحث تفسیری پرداخته و دیدگاههای مفسران برجسته را نقل کرده و مورد بررسی قرار داده است.
۲. مباحث لغوی را در گاه لزوم به شرح آورده و نتیجه مطلوب را از آن گرفته است.
۳. مباحث فقهی، (مانند جزئیت بسمله در سوره) را به گونه ای مفصل مطرح کرده و آرای فقهای شیعه و سنی را با دلایل ایشان نقل کرده و آن گاه نظر امامیه را با دلیل برگزیده است. از آن جا که مطالب این کتاب، مورد تجدید نظر استاد قرار گرفته است، برخی از مطالب که درسخنرانی، مجمل یا با تحقیق غیرکافی، مطرح شده، استاد در پاورقی کتاب، به قلم خود، به توضیح آنها پرداخته و از اجمال مطلب، پرده برداشته است.

از جمله به یک مورد از اجمال متن و توضیح آن در پاورقی، نظری می افکنیم. در متن کتاب در رابطه با جزئیت (بسمله از سوره) چنین آمده است:

(... بین شیعه و سنی برسر این که آیا این آیه (بسمله) جزئی از هرسوره است یا نه؟ اختلاف عظیمی وجود دارد. اهل تسنن آن را جزء هیچ سوره ای نمی دانند... شیعه به پیروی از ائمه اطهار، علیهم السلام، به شدت با این مسأله مخالفت دارند، تا آن جا که ائمه اطهار فرموده اند: خ دای بکشد کسانی را که بزرگ ترین آیه از آیات قرآن را حذف کرده اند...) ص ۱۰ کتاب استاد، در پاورقی چنین توضیح داده است:

(شیعیان در مسأله فوق اتفاق نظر دارند، ولی میان اهل تسنن اختلاف نظر است. بعضی با نظر شیعه موافقت و بعضی قائل به تفصیل.

ابن عباس، ابن مبارک، عاصم، کسایی، ابن عمر، ابن زبیر، ابوهریره، عطا، طاووس و نیز امام فخررازی در تفسیر کبیر و جلال الدین سیوطی در (اتقان)، که مدعی تواتر روایات هستند، از طرفداران نظریه جزئیت هستند.

بعضی مانند مالک و ابوعمرو و یعقوب می گویند: که جزء هیچ سوره ای نیست... ولی بعضی از پیروان مذهب شافعی و حمزه قائل به تفصیلند. به احمد حنبل بعضی قول اول رانسبت داده اند (تفسیر ابن کثیر جلد ۱، صفحه ۱۶) و بعضی قول تفصیل را (تفسیر آلوسی، جلد ۱ صفحه ۳۹) ص ۱۱، پاورقی

۳. اسرار عشق یا دریای محبت

۱۸/۲۹۷

الف ۴۳۴ - ف ت

فارسی

ترجمه فارسی کتاب بحرالمنجبه فی اسرار الموده، نگاشته ابوحامدغزالی در تفسیر سوره یوسف است که اصل آن به زبان عربی، تألیف شده است.

این ترجمه، از سوی میرزا ابوالحسن فقیهی (آیت الله زاده گیلانی) با افزودن آثار و احادیث وارده از طریق شیعه امامیه از ائمه معصومین، علیهم السلام، صورت گرفته است. کتاب یاد شده در سال ۱۳۲۵ هـ ش در انتشارات دفتر نشریات دینی در یک جلد با قطع رقعی، در ۲۲۷ صفحه، چاپ سنگی شده است. متن عربی کتاب، در ادامه نوشتار معرفی خواهد شد.

۴. اعجاز البیان

۲۹۷/۱۷۱

آ ۴۸۲ ص

عربی

اثری عرفانی، از صدرالدین محمد بن اسحاق قونوی در تفسیر سوره فاتحه و به زبان عربی است. (صدرالدین محمد قونوی، بنا به گفته عبدالله احمد حسین الحسینی الجبل العاملی، از مشایخ بزرگ و بلکه فخرالمشایخ و خلیفه مجدد مذهب حنفیه، محی الدین ابن عربی بوده است. مقدمه کتاب / ۱ از بیان یاد شده، می توان پی برد که او حنفی مذهب بوده است.

این کتاب در تاریخ ۱۳۱۰ هـ ق در یک جلد با قطع وزیری، در ۳۵۸ صفحه به اهتمام عیسی خان قریشی هاشمی بغدادی، مدیر مطبعه حیدرآباد، در مطبعه دایرة المعارف النظامیه، متعلق به والی حیدرآباد دکن به چاپ سربی رسیده است.

سبک نگارش: فخرالمشایخ، صدرالدین محمد بن اسحاق قونوی، بی تردید، از توانایی علمی خاص و ذوق سرشاری بهره مند بوده است. وی، راه و رسم معروف و متداول مفسران سلف و خلف را نپیموده و از قیل و قال مفسران و نیز طرح مسائل لغوی، ادبی، نقل قول و... کاملاً خودداری کرده است. او، خواننده را دریک فضای عرفانی ویژه ای قرار داده و راه و رسم سیرو سلوک کوی معشوق را بر عارف سالک، آموخته است. درعین حال، درگفتار و نوشتار خویش، از صوفیان و عارفان مشهور پیروی نکرده است. به بخشهایی از نوشتار وی، نظری می افکنیم:

وی در زمینه دستاوردهای کشف، می نویسد:

(ومن نتائج هذا الذوق الشامل و الكشف الكامل، الاستشراق علی غاية المدارک الفکرية و الاطلاعات النظرية و غیرالنظرية التي لا تتعدى العوارض و الصفات و الخواص و اللوازم... فيعرف صاحبه غاية ما ادرك كل مفكر بفكره و اطلع عليه بحسسه و نظره و يعرف سبب تخطية الناظرين ب عضم بعضاً...)

ص ۳۹ کتاب

وی در کشف، بین انبیاء و غیرایشان تفاوت نمی گذارد، پس از یادکرد آثار کشف می نویسد: (فهذا یا اخوانی حال المتمکنین من اهل الله فی علمهم الموهوب و کشفهم التام المطلوب و لاتظنوها الغایة التامة فما عن طامة الآ فوقها طامة و لهذا التحقیق و الاستشراق، لم يقع بین الرسل و الانبیاء و الکمل من الاولیاء خلاف فی اصول مأخذهم و نتائجها و ما بینوه من الاحکام الحضرات الاصلية

الالهية و ان تفاضلوا في الاطلاع و البيان. ومانقل من نقل الخلاف عنهم فانما ذلك في جزئيات الامور و الاحكام الالهية المشروعة لكونها تابعة لاحوال المكلفين...) ص ۴۰ کتاب
مؤلف در این تفسیر، متعرض بحثهای ادبی و لغوی نمی شود و کمتر به مباحث قراءت می پردازد، او به سودمند نبودن این گونه بحثها تصریح می کند، اما به بحثهای کلامی و فلسفی فراوان می پردازد.

۵. بحرالمحبة فی اسرار المودة

۲۹۷/۱۷۲۴

ب ۳۴ غ

عربی

تفسیر سوره مبارکه یوسف، از محمدبن احمد غزالی طوسی اشعری شافعی (۴۵۰-۵۰۵ هـ ق) به زبان عربی.

شیخ محمدابوحماد غزالی، اشعری مسلک و شافعی مذهب است. در سال ۴۵۰ هـ ق در شهر طوس متولد شد. رشد و نمای وی در شهرنیشابور، صورت گرفت. تحصیلات وی در نزد امام الحرمین ابوالمعالی جوینی، به پایان رسید. در سال ۴۸۴ هـ ق به بغداد، رفت. در آن جا به تدریس اشتغال یافت و ریاست مدرسه نظامیه را عهده دار شد. پس از ۲۰ سال تدریس در مدرسه نظامیه بغداد، آن را رها کرد و پس از مدتی به وطن بازگشت. او با متأثر شدن از مسلک عرفانی و نیز افکار بعضی از طوایف صوفیه، گوشه گیری را انتخاب کرد و در روز دوشنبه ۱۴ جمادی الثانی سال ۵۰۵ هـ ق در ۵۵ سالگی درگذشت.

کتاب یادشده در یک جلد با قطع رقعی در ۱۴۶ صفحه، چاپ سنگی شده است.

سبک نگارش: امام غزالی این تفسیر را با مشرب عرفانی، نگاشته و اصطلاحات عرفانی زیادی در آن به کار برده است، بدین گونه:

۱. یادکرد اسباب نزول آیات.

۲. نقل و نقد اقوال مفسران از صحابه و تابعان و دوره بعد از تابعان.

۳. استشهاد به اشعار شعرای عرب به مناسبتهای گوناگون.

۴. توضیح بعضی از لغات با بهره گیری از دیدگاههای مفسران و اشعار شعرا.

۵. نقل و بررسی دیدگاههای حکما و عرفا و گاه اختصاص فصلی مستقل به مباحث عرفانی.

۶. نقل حکایتهای متعارف افسانه ای و داستانهای مربوط به حضرت یوسف(ع) و دیگرانبیاء.

۷. طرح مباحث ویژه با عنوان: (نکته).

۸. طرح مسائل گوناگون اخلاقی و علمی با عنوان: (فصل).

شایسته یادآوری است که کتاب دیگری از این نویسنده، با عنوان: تفسیر سوره یوسف(ش) ۱۷۳۴ - ت ۳۴ غ) در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی موجود است که در یک جلد، قطع رقعی، در ۲۶۰ صفحه چاپ سنگی شده است.

این تفسیر با تفسیر بحرالمحبة، تفاوتهایی دارد که نمی توان آن دو را یک تفسیر دانست، زیرا:

اولاً، هردو کتاب در حجم، متفاوتند. تفسیر بحرالْمَحَبَّة دارای ۱۴۶ صفحه است و تفسیر سوره یوسف دارای ۲۶۰ صفحه (با آن که کیفیت چاپ مشابه است). این تفاوت حجم، تنها در قالب ظاهری آن نیست، بلکه از نظر محتوا نیز تفسیر سوره یوسف مطالب فراوانی، افزون بر تفسیر بحرالْمَحَبَّة دارد.

ثانیاً، ترتیب مطالب تحریر یافته، تا حدی در دو کتاب متفاوت است.

با توجه به آنچه گفته شد، در مورد این دو کتاب، احتمالات زیر، می تواند مطرح باشد:

۱. کتاب دوم (تفسیر سوره یوسف) در ابتدا تحریر یافته و کتاب اول (بحرالْمَحَبَّة) خلاصه شده آن است که توسط خود مفسر یا شخص دیگری انجام گردیده است.

۲. کتاب بحرالْمَحَبَّة، اول نگارش یافته و سپس به دلیل اختصار، کتاب یادشده، با ذکر پاره ای از مطالب گفتنی دیگر در تألیف دوم آورده شده است که در این صورت، تفسیر دوم پس از بحرالْمَحَبَّة نگارش یافته است.

۳. تفسیر سوره یوسف، همان بحرالْمَحَبَّة است که فرد دیگری جز مؤلف افزودگیهایی بر آن داشته است.

۶. برداشتی از سوره قصص

۱۷۹/۲۹۷

ب ۷۷۲ م

فارسی

اثری است از دکتر ممکن، در تفسیر سوره مبارکه (قصص) به زبان فارسی. این کتاب در یک جلد، با قطع رقعی و در ۸۷ صفحه، نشر یافته است.

سبک نگارش: مفسر، همه آیات سوره مبارکه قصص را به دوازده قسمت (براساس معیارهای شخصی) تقسیم کرده و آن گاه به بحث و تفسیر هر قسمت، جداگانه پرداخته است.

وی، نخست مجموعه آیات و سپس ترجمه آن را به فارسی از ترجمه قرآن رهنما، آورده و آن گاه به مباحث تفسیری پرداخته است.

وی در تفسیر آیات، متعرض مباحث تفسیری، ادبی و لغوی نشده واز شأن نزول آیات و ابعاد دیگری که مفسران، مورد توجه قرار می دهند، صرف نظر کرده است و تنها مجموعه برداشتهای سیاسی - اجتماعی خویش را با عنوان تفسیر سوره (قصص) به رشته تحریر درآورده است.

۷. بهشت جاودان

۱۸/۲۹۷

ب ۵۴۷ د

فارسی

این کتاب، خلاصه درسهای مجاهد شهید، سیدعبدالحسین دستغیب در تفسیر سوره مبارکه(الرحمن) و به زبان فارسی است.

کتاب یادشده با مقدمه و تصحیح سیدمحمد هاشم دستغیب، از سوی بخش انتشاراتی کتابخانه مسجد جامع عتیق شیراز، در سال ۱۳۶۰ هـ ش در یک جلد و ۴۰۶ صفحه به چاپ رسیده است. سبک نگارش: دراین تفسیر، همانند دیگر آثار تفسیری شهید دستغیب، به مباحث لغوی و ادبی و... توجهی نشده، بلکه آیات قرآن به کمک آیات دیگر و روایات و در بعضی موارد، قصص، تفسیر شده است.

باین که موضوعات متعدد اعتقادی و اخلاقی در تفسیر این سوره مبارکه، مورد اشاره واقع شده است، ولی می توان گفت: موضوع اصلی آن، اوصاف مؤمنان و نعمتهای بهشتی است که متناسب با مضمون آیات این سوره است.

۸. پرتوی از جمال انسانیت

۱۷۴۳/۲۹۷

پ ۳۳۱ ص

فارسی

اثری گرانقدر از شیخ نعمت الله صالحی نجف آبادی است که در تفسیر سوره مبارکه یوسف به زبان فارسی نگارش یافته و در سال ۱۳۴۳ هـ ش در قم در قطع رقعی، به چاپ رسیده است.

سبک نگارش: مؤلف، نخست چند آیه از سوره را آورده، سپس ترجمه فارسی دقیق و ادیبانه آیات را ذکر کرده، آن گاه با توضیحی داستان وار به ذکر مطالب بیان شده از سوی آیات می پردازد:

(شب است، پرده سیاه ظلمت، چهره درخشان روز را پوشانده و روز با همه روشنی در اعماق دل شب فرورفته و خانه پیرمرد روشن ضمیری، که خانه امید مردم کنعان است، مثل همه چیزهای دیگر در سکوت و تاریکی مطلق، غرق شده است.

اما خانه دل کودک نورسیده ای، که عزیز دل پدرسالخورده است، روشن و نورانی است و روح با صفا و روان بی آرایش وی در عالم خواب، غرق درخشندگی و تابندگی گشته است. عالمی است وسیع از آسمانها و اقیانوسها...)

ص ۱۸ کتاب

گرچه خواننده خود را در افق یک داستان که با قلم شیوایی نگارش یافته است، احساس می کند، ولی این داستان، تفسیر دقیقی است از سوره یوسف که پا به پای آیات قرآنی پیش رفته است و موارد مجمل و مبهم را و نیز موارد بریدگی داستان را در قرآن از متن روایات صحیح شیعی استفا ده کرده است. گذشته از این که یکی از سوره های اخلاقی و سازنده قرآن را تفسیر می کند، سبکی را که دراین تفسیر برگزیده است، عشق و علاقه هر خواننده ای را به آن می افزاید.

مؤلف در پاورقیهای کتاب، آراء و اقوال مفسران و نیز روایات را نقل و بررسی کرده چنانکه در زمینه سفارش یعقوب به یوسف، در پنهان داشتن راز خواب از برادران، روایتی را از بحار به شرح زیر آورده است:

(... بحار، جلد ۱۲ طبع جدید از علی بن ابراهیم و از پدرش از عمرو بن شمر از جابر جعفی از حضرت اُبی جعفر(ع) در ضمن حدیثی در صفحه ۲۱۸ نقل می کند که:

وكان یعقوب یحبه و یؤثره علی اولاده

یعنی یعقوب یوسف را دوست می داشت و او را بر اولاد دیگرش ترجیح می داد.)

سپس مفسر در مقام ردّ این روایت برآمده می نویسد:

(عمرو بن شمر که در سند حدیث واقع شده است، نجاشی در رجال درباره وی می گوید: او بسیار راوی بی اعتباری است و احادیثی را در کتابهای جابر [جعفی] از پیش خود افزوده است... ص ۲۲ کتاب

آن گاه به گونه ای تفصیلی و بادلایل متین و قانع کننده، این روایت را رد کرده است.

نقل مطالبی از تورات: وی در پاورقی کتاب، مطالبی را از تورات فارسی که درباره داستان حضرت یوسف(ع) آمده است ذکر کرده و بادلائل، آن را رد می کند، از جمله:

(در تورات، سفر تکوین، فصل ۳۷، آیه ۳، می گوید: و اسرائیل یوسف را از تمامی پسرانش بیشتر دوست می داشت. زیرا که پسر پیری او بود.)

آن گاه به شرح زیر، این گفته تورات را رد می کند:

(اگر مقصود از این جمله تورات این باشد که یعقوب عملاً یوسف را بر سایر برادرانش ترجیح می داد و حسد آنان را تحریک می کرد. این قابل قبول نیست. زیرا یعقوب خردمند که به یوسف سفارش می کند خواب خود را با برادرانت مگو که مبدا حسد آنان تحریک شود، آیا ممکن است که خ و د عالم بی عمل باشد. و عملاً و علناً یوسف را بر پسران ترجیح دهد و حسد آنان را تحریک نماید.)

همچنانکه بیان شد، روایاتی را که فراتر از ظاهر پیام قرآن سخن گفته است، چه از طریق شیعه و چه از طریق سنی و همچنین گفته های مفسران را، گرچه مفسری مشهور و بلند آوازه باشند، به گونه ای دقیق مورد نقد و بررسی قرار می دهد.

۹. تفسیر امّ الکتاب

۲۹۷/۱۷۲۶

ت ۲۹۹ م

فارسی

اثری است از سید حسن میرجهانی در تفسیر سوره مبارکه فاتحه که در تاریخ ۱۳۹۸ هـ ق به زبان فارسی نگارش یافته است.

این کتاب در یک جلد با قطع وزیری و در ۳۷۰ صفحه، چاپ افست شده است.

سبک نگارش: نویسنده در این کتاب، نخست بررسی کوتاهی در مورد معجزه جاودان بودن قرآن و مشتمل بودن هر سوره قرآن بر تمام علوم و نیز بآ (بسمله) بر تمامی قرآن و تمامی علوم،... مطرح ساخته و آن گاه به شرح و تفسیر تک تک آیات سوره مبارکه (فاتحه) که مورد بحث است، پرداخته است.

وی تفسیر سوره را از (بسمله) آغاز و تک تک کلمات آن را به بحث و تفسیر دقیق سپرده است. وی در تفسیر هر کلمه از زوایای: لغوی، ادبی، نقل اقوال مفسران گذشته از صحابه و تابعان و نیز جنبه های روایی به گونه ای مبسوط بحث می کند. آراء متکلمان را در سطح محدود و اندک نی ز یاد می کند و در پایان همه بحثها، نتیجه مورد نظر خویش را در می یابد. وی روایات، اقوال مفسران گذشته و آراء متکلمان را بدون ذکر سند و نقل منبع مطرح ساخته و در صدد نقد و تحلیل آنها نیز بر نمی آید. بلکه به منظور تأیید ادعای خویش از آنها یاد می کند. نمونه ای از شیوه تفسیری وی را مشاهده می کنید:

(در اطراف لفظ و معنای بسم الله بدانکه این لفظ مبارک مرکب است از سه کلمه باء و اسم و الله که تدبّر در این سه کلمه مبارکه دریچه ای است که از روزنه آن باب معارف حقه بر روی طالبین آن باز می شود...) ص ۲۱ کتاب

آن گاه به شرح هر کلمه می پردازد، وی بعد از شرح کلمات به شیوه ای که بیان شد، مباحثی را در عنوان (نکته لطیفه) مطرح می سازد و چنانچه مطلب، پایان یافته تلقی نشد، با عنوان (پاسخ و پرسش) یا (تنبیه) گفتنیهای خود را بیان می کند. البته همه این عناوین بعد از آن مطرح می شود که از نظر تفسیری، کاملاً به نتیجه رسیده باشد.

۱۰. تفسیر حدائق الحقائق

۱۷۸/۲۹۷

ت ۳۵۵ ن

فارسی

اثری است از ملاّ معین الدّین فراهی هروی در تفسیر سوره مبارکه (یوسف) که به زبان فارسی نگارش یافته است. این تفسیر، یک بار در سال ۱۲۷۸ به دستور بهرام میرزا، بانام احسن القصص و بار دیگر در سال ۱۳۰۹ در هند - لکهنو چاپ رسیده است. ولی هردونسخه چاپ شده پیشین، سنگ ی و ناقص بوده است. چاپ سوّم این کتاب در سال ۱۳۶۸ هـ ق از سوی انتشارات دانشگاه تهران با تصحیح سیدجعفر سجادی، در یک جلد، دارای ۸۵۶ صفحه در قطع وزیری به چاپ رسیده است و کاستی دوچاپ پیشین، در این چاپ رفع شده است.

شرح حال مفسّر

چنانکه در مقدمه کتاب آمده است: نام او مولی معین و یا ملاّ معین الدین فراهی هروی، عارف کامل و واعظ شهر هرات است. تاریخ تولد وی بدرستی معلوم نیست و سخنی از کودکی و جوانی وی در

تذکره ها نیمه است. در کتابهای روضه الصفا، ج ۷، و الذریعه به نقل از روضه الصفا و کشف الظنون، به گونه ای کوتاه، از وی نام برده شده است.

وی به گفته روضه الصفا از عرفا و علمای زمان سلطان حسین بایقرا (م: ۹۱۱) و مردی زاهد و پارسا و گریزان از دنیا و بهره آن بوده، مدتی امامت جماعت مسجد جامع هرات را برعهده داشته است، ولی اشتغال اصلی وی ارشاد و هدایت مردم از راه وعظ و درس و بحث بوده است. (مقدمه کتاب / ۱۲) (گویند: منصب قضا را رد کرد و از تصدی آن سرباز زد. برادرش منصب قضا داشت و پدرش نیز مردی فاضل و باذوق و ادیب بود. در مواردی چند، به مناسبت مقام از اشعار پدرش در این کتاب، آورده است و چنانکه از سیاق اشعار خود و پدرش معلوم می شود، خانواده ای با ذوق و ادیب بوده اند. ظاهراً خود، دیوانی داشته است که اکنون در دست نیست.

برخی گفته اند: وی در سال ۹۰۸ هـ ق درگذشته است. او در مقبره خواجه عبدالله انصاری در نزدیکی مقبره برادرش مدفون گردید.)

< مقدمه کتاب / ۱۲

جایگاه تفسیر حدائق الحقائق در ادبیات فارسی

از مطالعه متن تفسیر به دست می آید که ملاً معین الدین فراهی هروی در نویسندگی و داستان پردازی چیره دست بوده است. در این تألیف، از مراجع و مأخذ مختلف ادبی و عرفانی نظم و نثر فارسی و مطالعه یوسف و زلیخاهای منظوم و منثور در نگارش این کتاب، استفاده زیادی می برده است. بدین جهت نثر آن یکنواخت نیست. در بعضی موارد، نثری بسیار ساده و روان دارد و در موارد دیگری سخت دچار اضطراب است.

او تلاش داشته تا الفاظ مسجع بسازد. ولی در بسیاری از موارد از استعمالات رایج فاصله گرفته است و واژگانی با تلفظی خاص و ناآشنا به کار برده است. ناهمگونی نثر تفسیر یاد شده، بعضی را بر آن داشته تا گمان برند که کتاب پس از فوت مفسر، دستکاری شده است.

با همه آنچه بیان شد، وی در به کارگیری ترکیبات اضافی و وصفی و تشبیهی و استعاره ای و... بسیار قوی بوده است و لذا می توان گفت: این تفسیر در جهت رشد و ارتقای ادبیات فارسی نقش ویژه ای را ایفا کرده و می کند.

سبک نگارش: مفسر، پس از یاد کرد فضائل سوره یوسف و بیان سبب نزول آن، و نیز بیان فضیلت بسمله و فوائد آن و نیز تفسیر (الر) و بیان خواص فواتح سور و وجوه عرفانی آن، به تفسیر آیات به شرح زیر پرداخته است:

۱. نخست آیه را ذکر می کند. آن گاه اقوال گوناگون را در فهم مراد آن نقل کرده و سپس به اشعار شعرای فارسی زبان معروف چون: ملای رومی، اوحدی، سعدی و... و نیز اشعاری از خود و پدرش استشهاد می ورزد.

۲. به تطابق و اشارات عرفانی آیه می پردازد.

۳. به نصایح و مواعظ نیز رو می آورد.

۴. داستان نهایی مربوط به آیه را با روایات مختلف، همراه می سازد.
دروسط داستان به مباحث عرفانی پرداخته و پس از نقل برخی از مکاشفات به اندرز گرفتن از داستان دعوت می کند.

۱۱. تفسیر سوره ابراهیم

۱۸/۲۹۷

ت ۷۵۴ ج

فارسی

سلسله درسهایی از آیه‌الله عبدالله جوادی آملی، در تفسیر سوره مبارکه ابراهیم است که در سال ۱۳۵۹ هـ ش به زبان فارسی ایراد گردید.

درسهای یاد شده از سوی مرکز نشر فرهنگ رجاء در سال ۱۳۶۳ هـ ش به چاپ رسیده است.
کتاب یادشده در قطع رقعی و دارای ۱۹۰ صفحه است.

سبک نگارش: مفسّر، نخست یک عنوان کلی الهی را یاد می کند. آن گاه آیاتی چند از سوره مبارکه ابراهیم را یادآور می شود. سپس به شرح آیات یاد شده می پردازد و تلاش می کند تا نتیجه کاوش در آیات مورد نظر، اثبات عنوان کلی یاد شده قبل از ذکر آیات، باشد.
در شرح آیات، به مباحث ادبی و لغوی توجه می شود.

(از جمله: فعلیل است به معنای مفعول، مثل قتیل که به معنای مقتول است. حمید یعنی محمود.)
ص ۲۷ کتاب

در تفسیر و تبیین آیات، از آیات قرآنی دیگر و روایات نیز، استفاده می کند و همچنانکه گفته شد، در پایان بحث، نتیجه ای را که در ابتدای سخن عنوان شده است، دریافت می کند.

۱۲. تفسیر سوره های اعلی و زلزال

۱۸/۲۹۷

ت ۴۸۲ ص

فارسی

این تفسیر، از آثار ارزشمند عالم ربانی، فیلسوف بزرگ جهان اسلام، محمد بن ابراهیم، صدرالدین شیرازی، مشهور به ملاصدرا متولد ۹۷۹ هـ ق است. تفسیر این دو سوره مبارکه قرآن، به زبان عربی تألیف شده و توسط رضا رجب زاده به زبان فارسی ترجمه گردیده است که در یک جلد با قطع وزیری در ۱۱۱ صفحه از سوی کانون انتشارات محراب، در سال ۱۳۶۲ به چاپ رسیده است.

تفسیر سوره اعلی از ص ۱-۵۹ و تفسیر سوره زلزال از ص ۶۳-۱۱۱ این کتاب را دربرگرفته است.
سبک نگارش: آخوند ملاصدرا، سوره مبارکه اعلی را به شیوه عرفا تفسیر کرده و مطالب عرفانی را که از اندیشه یک عارف سالک نشأت می گیرد، در تفسیر این سوره به رشته تحریر آورده است. خود در آغاز کتاب می نویسد:

(... و بعد، آنچه در این جا بیان می شود، نکاتی است، قرآنی و ذوقی که از ذائقه سالکین به ملکوت
اعلی نشأت گرفته و دقایقی است فرقانی و کشفی که از شوق پویندگان مرتبه کمال، سرچشمه
گرفته است) ص ۱ کتاب

وی حکایاتی از عرفا را به مناسبت‌های مختلف، در تفسیر سوره مبارکه اعلی نقل کرده و بیشترین
مطالب عرفانی را در عنوان مکاشفه آورده است. از مطالب حکمی و فلسفی در مناسبت‌های گوناگون
نیز، غفلت نمی کند. ولی براهین فلسفی را در بیشتر موارد، با تفکر و اندیشه های عرفان ی ویژه
خود مردود می شمارد. شیوه تفسیری وی بدین گونه است که نخست یک آیه از سوره را یاد می
کند و آن گاه به تأویل و تفسیر آن می پردازد. مباحث لغوی، ادبی، بلاغی و دیدگاه‌های مفسران را،
مطرح نمی کند. بلکه به طرح همان مشرب عرفانی بسنده می کند.

آخوند ملاصدرا، در این تفسیر، دلائل وحدانیت آفریدگار جهان را تبیین می کند و مطالب خود را در
هفت تسبیح به رشته تحریر درمی آورد.

اواظهار می دارد:

(... این نکات را در چند تسبیح آوردم که مجموع آنها بر دلائل وحدانیت آفریدگار زمین و آسمان و
پدیدآورنده حقایق و ماهیات مشتمل است) ص ۱ کتاب

سبک نگارش تفسیر سوره زلزال: آخوند ملاصدرا، نخست یک آیه از سوره مبارکه زلزال را عنوان
کرده آن گاه مطالب عرفانی فراوان و نکات حکمی و فلسفی در تأویل و تفسیر آیه مورد بحث، بیان
می کند و از آیات قرآنی دیگر برای تفسیر آیه کمک می جوید. وی شبهات اهل شک را در مورد
قیامت و احوال آن بیان کرده و با دلیل از آن پاسخ می گوید.

موضوع مورد بحث مفسر در این تفسیر، احوال زلزله، حوادث و... قیامت است.

۱۳. تفسیر سوره انفطار

ش ۱۷۹/۲۹۷

ت ۶۳۴ م

فارسی

این کتاب از آثار علامه شهید، مرتضی مطهری است که به صورت درس ایراد گردیده و سپس
تنظیم شده است. مطالب این کتاب در تفسیر سوره مبارکه انفطار و به زبان فارسی است.

سبک نگارش: در این تفسیر به مباحث ادبی و لغوی توجه لازم شده و روایات مطرح شده مورد دقت
و بررسی قرار گرفته و ضمن توجه به دیدگاه‌های مفسران شیعه و سنی، روایات عامه نیز مورد بررسی
قرار گرفته است.

۱۴. تفسیر سورتی الجمعة والتغابن

۲۹۷/۱۷۹

ت ۹۷۸ م

عربی

نویسنده تفسیر، آیت الله سیدمحمد هادی میلانی است. این کتاب با پاورقی توضیحی از سیدمحمد علی میلانی در یک جلد با قطع وزیری در ۱۲۶ صفحه چاپ و منتشر شده است. تفسیر سوره مبارکه (جمعه) تا صفحه ۹۵ و تفسیر سوره مبارکه (تغابن) تا پایان کتاب را در برگرفته است.

سبک نگارش: مفسر نخست، یک یا چند آیه و گاه قسمتی از آیه را یاد می کند، سپس مطلب یا مطالب کلی را که به عقیده نویسنده از آیه یا آیات یاد شده استفاده می شود به گونه ای اجمالی عنوان می کند. سپس مطالب عنوان شده را با براهین حکمی و دلائل فلسفی توضیح می دهد. از جمله در تفسیر آیه اول می نویسد:

(قال عزّ من قائل (یسبح) هل هو التسبیح التکوینی... و الأشياء کلّها بذواتها منزّهة لله تعالی تنزهه عن الشریک. لانه لوکان له سبحانه شریک لما وجد شیء، او وجد من کل شیء اثنان متمائلان بتمام التماثل و بجمیع الخصوصیات.

اما وجودها فبالضرورة، واما عدم المماثلة فلانّه بدیهی، اذ بعد ملاحظه الافراد من الجنس الواحد او النوع الواحد كالتمرتین او الحنطین... و غیرها من سائر المخلوقات، یری المایز بینها و عدم المماثلة من جمیع الجهات و هذا لا یختص بزمان دون زمان و مکان دون مکان، فان جزئياً کزید المعین من جمیع الجهات بعد التأمل فی وجوده بعد ان لم یکن، یدلّ علی أنّ له موجداً و أنّه واحداً، اما الاول فواضح، واما الثانی فانه لو صدر عن اثنین، فان استقلا فی التأثير فیه کاملاً، لزم تعدده مع انه واحد، وان اشترکا فلواثر کل فی بعضه لزم ترکّب الوجود مع انه بسیط ولو اثر المجموع فیه بنحو کانا جزئی العلة لم یکن واحد منهما علة تامّة، و ذلك نقص فیهما مضافاً الی انه لا یخلو کونها کذلک اما لعدم القدرة او لمغلوبیة کل للآخر المزاحم له، او عبثاً... والکل باطل، فکل موجود یدل علی ان موجدہ واحد لا شریک له) ص ۸ کتاب

۱۵. تفسیرسوره حجرات

۲۹۷/۱۷۲۶

ت ۴۷۷ ص

فارسی

این کتاب، اثر آیت الله سیدرضا صدر، در تفسیر سوره مبارکه حجرات است که در زمینه (آداب معاشرت) به زبان فارسی نگارش یافته است.

چاپ دوم این کتاب از سوی انتشارات کتابخانه صدر در یک جلد، قطع رقعی، در ۲۱۳ صفحه انجام گرفته است. تاریخ نشر و چاپ این کتاب مشخص نیست، ولی تاریخ نگارش به قلم مفسر در مقدمه کتاب، ۱۳۷۹ هـ ق است.

سبک نگارش: کتاب یادشده کتابی است الهی، اجتماعی، اخلاقی و حقوقی. مفسر در مقدمه کتاب در مفهوم تفسیر، علم تفسیر، پیدایش تفسیر و مقدمات تفسیر بحث کرده و در کتاب، مباحث را به شرح زیر ارائه کرده است:

نخست سبب نزول سوره و تاریخ و محل نزول آن را مطرح کرده، آن گاه با ذکر تک تک آیات به شرح و تفسیر هر کدام پرداخته است و در شرح آیات، اسباب نزول را به طرق گوناگون و اقوال بسیار ذکر کرده است و آن گاه به بحث ادبی پرداخته و مطالب مفصلی را در عنوان اخلاقی و موعظه بیان می دارد. در کتاب یادشده، روایات همراه با منابع آن ذکر و نقد شده اند.

مطلب زیر را برای نمونه ذکر می کنیم:

وی در فضیلت سوره حجرات می نویسد:

(در تفسیر برهان، ج ۱ ص ۲۰۳ راوی را اسقاط کرده و به طور ارسال حدیثی را از پیامبر نقل می کند... هر کس این سوره را بنویسد و هنگام جنگ و دشمنی برخورد بیاویزد، از آن هراس درامان باشد و خداوند در خیری را بگشاید...)

همچنین روایتی را از ابی بن کعب قریب به این مضمون نقل می کند و آن گاه در نقد آن می نویسد:

(صحت روایت (ابی) مورد تردید است. دانشمند بزرگ، شهید ثانی، شیخ زین الدین عاملی در کتاب (درایه) می گوید: ابوعصمت یکی از جاعلین حدیث فضائل قرآن است. هنگامی که از وی پرسیدند: چرا این روایت را جعل کردی و به ابن عباس نسبت دادی؟ گفت: دیدم که مردم از خواندن قرآن دست کشیده اند. این حدیث را جعل کردم، تا میل مردم به تلاوت قرآن افزوده شود...)

(ص ۸ کتاب)

یادآور می شود، ابوعصمت در سلسله سند روایت یادشده واقع شده است.

۱۶. تفسیر سوره الحشر

۱۸/۲۹۷

ت ۶۹۶ ف

عربی

اثری است تحقیقی در تفسیر سوره مبارکه (حشر) از شیخ حسن فرید گلپایگانی که به زبان عربی نگارش یافته است.

این کتاب، در سال ۱۳۹۶ هـ ق در چاپخانه حیدری، در یک جلد با قطع وزیری، شامل ۱۴۲ صفحه به چاپ رسیده است.

سبک نگارش: مولف، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه آیات را مفصلاً بررسی می کند، مناظرات میان برخی از دانشمندان وائمه (ع) و همچنین اقوال تفسیری مفسران عامه و خاصه را نقل و بررسی می کند. روایات شیعه را به شرح نقل می کند و سپس به بررسی درستی و نادرستی اسناد روایات می پردازد.

۱۷. تفسیر سوره حمد

۱۸/۲۹۷

ت ۷۴۶ خ

فارسی

این تفسیر مجموعه سخنان مرجع فقید شیعیان جهان و رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی است که در تفسیر سوره مبارکه (فاتحه) ایراد گردیده و به وسیله آقای علی اصغر ربانی خلخالی با عنوان (با قرآن در صحنه) تنظیم شده است.

چاپ اول این تفسیر، با مقدمه ای نسبتاً طولانی از سیدمحمد مهدی لاجوردی حسینی در یک جلد با قطع رقعی در ۱۳۲ صفحه انجام شده است.

سبک تفسیر: این تفسیر، خواننده را در فضای عرفانی خاص به سیر و سلوک واداشته و همگامی خواننده تا آخر این کتاب، او را در بلندترین افق معراج روحی و معنوی قرار می دهد و نفوسی را که قابلیت تأثیرپذیری از نسیم دلپذیر عرفان و کشف داشته باشند تا اوج سعادت و کمال پرواز می دهد: (در واقع مسأله این است که ذات مقدس است و جلوه او، حال چه تجلی در مقام ذات یا تجلی در مقام صفات، یا تجلی در مقام فعل، که همین آیاتی که به آنها اشاره می کنیم... می توانند، شاهد ما باشند...) ص ۱۳ کتاب

وی در مقام ترجیح (ادراک) بر (برهان) می گوید:

(... آنهایی که اصحاب برهانند، همان کورها هستند. وقتی مشاهده نباشد، کور است... به طور برهانی هم که ثابت کردیم که مبدأ وجود، کمال مطلق است، باز برهان است و محجوبیت پشت دیوار برهان، با کوشش اگر به قلب رسید، قلب ما این معنی را می یابد که: صرف الوجود کل شیء.) ایشان با این که (کشف) را بالاتر از (برهان) و (عرفان) را از دلایل عقلی و حکمی مقدم می داند، در عین حال براهین عقلی را در اثبات واجب الوجود و... نادیده نمی گیرد.

در اثبات لایتناهی بودن ذات حق می گویند:

(فرق بین (ممکن) و (واجب) این است که: ممکن، متناهی و محدود است و واجب، لایتناهی و غیرمحدود، زیرا اگر موجود حد داشته باشد، باز همان ممکن است.)

ویا در اعتبار برهان، می گویند:

(همان طور که اثبات یک چیز، محتاج به برهان است، اگر گفتیم: (نه)، آن هم برهان می خواهد ...

والآ باید بگویی نمی دانم.) ص ۹۸ کتاب

۱۸. تفسیر سوره سجده

۲۹۷/۱۷۹

ت ۴۱۹ م

عربی

اثری است از آقای سیدمحمد تقی مدرسی در تفسیر سوره مبارکه سجده که به زبان عربی نگارش یافته است.

کتاب یاد شده در سال ۱۴۰۴ هـ ق از سوی انتشارات دارالهدی عراق در یک جلد با قطع رقعی و در ۴۰ صفحه منتشر شده است.

سبک نگارش: نخست، مطالبی را در عنوان (مطالب عام) در رابطه با مکی بودن سوره، شمار آیات و... مطرح می‌سازد، آن گاه به شرح و تفسیر تک تک آیات پرداخته است. در شرح آیات شیوه اختصار را پیموده و از توضیح مختصر آیات و مرتبط ساختن آیات با یکدیگر و نتیجه گیری فراتر نرفته است. نکات ادبی را نادراً متعرض می‌شود و گاه روایات معتبر شیعی را در حد تأیید مدعا ذکر می‌کند. ارائه تفسیر یک سوره در ۴۰ صفحه، خود گواه رعایت ایجاز در این تفسیر است.

۱۹. تفسیر سوره صاد

۱۸/۲۹۷

ت ۵۸۳ م

فارسی

اثری است از آیه‌الله علی مشکینی در تفسیر سوره مبارکه (صاد) که به صورت درسهای تفسیر، ایراد شده و پس از تصحیح استاد در یک جلد با قطع رقعی و در ۲۸۸ صفحه از سوی دفتر انتشارات اسلامی قم به چاپ رسیده است.

مؤلف، نخست یک آیه از سوره مورد بحث را یاد می‌کند. آن گاه ترجمه فارسی آن را با عنوان (ترجمه) ذکر می‌کند. سپس به مباحث تفسیری با عنوان (تفسیر) می‌پردازد. در بحث تفسیر، کلمات را از نظر لغوی و اصطلاحی کاملاً شرح می‌دهد. به نقل آیات مربوط و روایات نهج البلاغه عن ایت نشان می‌دهد و ترجمه نهج البلاغه و آیات را به گونه ای دقیق و رسا، بیان می‌دارد. احتمالات آیه را مطرح و دیدگاه پذیرفته خویش را تأیید می‌کند.

نمونه ای از مطالب کتاب:

(تفسیر آیه (۳) (کم اهلکنا من قبلهم من قرن...))

ترجمه:

(چه بسیار از طوایف و ملل قبل از زمان اینان که ما آنها را نابود کردیم، در آن حین ندای پشیمانی آنها بلند شد، ولی وقت گذشته بود.

تفسیر:

کلمه (کم) خبریه است که دلالت بر تکثیر می‌کند و قرن به معنای امت و اجتماع است که متقارب هم و در یک زمان زیست کنند و گاهی به صد سال باشد و سی سال اطلاق می‌شود و (لات) نفی است به معنی لیس...)

و در این مقام دو بحث است:

اول اجتماعاتی که در اعصار گذشته، موجود شده و از بین رفته اند، دو قسمتند: آنها که زوال شان به تدریج واقع شده ... و آنهایی که فنا و زوال شان دفعی و دسته جمعی بوده ... مانند قوم نوح، قوم هود، قوم صالح، قوم شعیب ...

و در مورد آیه شریفه، مراد طرز دوم است. چه کلمه (فنادوا) اشاره بر این است که آنان وقت نزول عذاب، فریاد و ندا برآوردند و مورد اعتنا واقع نشدند و این در مورد طایفه دوّم است) ص ۲۰ کتاب سپس آیات بسیاری از قرآن را در رابطه با مراد و مقصود آیه بیان می دارد. در مجموع، می توان گفت: این تفسیر، در میان تفاسیر تک نگاری، جایگاه ویژه ای دارد و از ارزش والایی برخوردار است